

efficiency increase of the educational process through the implementation of projects and actions of charitable direction is proved. The involvement of students to volunteering contributes to the revival of human values, the acquisition of professional knowledge and skills, the formation of an active civic position. Current volunteer movement is the kind of socially significant activities, which provide education of value attitude to labour in people, who are engaged in it.

Keywords: volunteering, charity, value attitude to labour, socially significant work, charity project.

References

1. Daniilian, A. Ya. (2012). *Vykhovannia u molodshykh shkoliariv tsinnisnoho stavlennia do pratsi v umovakh pryvatnoho navchalnoho zakladu* [Developing value attitude to labour in primary school children at a private educational institution]. (Doctoral dissertation, Kyiv).
2. Aliksieienko, T. F., Danilova, A. P., Kononchuk, A. I. & Kunytsia, T. Yu. (Eds.). (2015). *Dobrochynna diialnist shkoliariv* [Charity activity of schoolchildren]. Nizhin: Vydavets PP Lysenko M. M.
3. Website. (2016). *Novopecherska shkola* [Novopecherska school]. Retrieved from <http://www.novoshkola.com.ua>.
4. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2011). *Osnovni oryentyry vyhovannia uchniv 1-11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv Ukrainy* [Main directions of education of pupils of 1-11 grades of secondary schools of Ukraine] (Decree No. 124, October 31). Retrieved from <http://mon.gov.ua/ua/activity/education/extracurricular-activities-and-children-rights-protection/196/6561/>.

УДК 379.8:061.2–053.5/.6:[37.015.31:502/504]

О. В. Пащенко, м. Київ

ВИВЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ПІДЛІТКІВ У ВИХОВНІЙ ПРАКТИЦІ ДИТЯЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ ПІД ЧАС ВПРОВАДЖЕННЯ МОДУЛЯ «ОСНОВИ СТРАТЕГІЇ ЗБАЛАНСОВАНОГО (СТАЛОГО) РОЗВИТКУ»

У статті розглянуто питання виявлення характеру мотивів соціальної ініціативності підлітків, особливостей їх екологічного світогляду, рівня володіння практичними навичками, готовності до реалізації власної соціальної ініціативності у дитячих об'єднаннях

природоохоронного спрямування. Зокрема, представлено результати упровадження модуля «Основи стратегії збалансованого (сталого) розвитку», організованого у 2016 році Всеукраїнською дитячою спілкою «Екологічна варта».

Ключові слова: *екологічний світогляд, підлітки, дитячі громадські об'єднання, освіта, збалансований розвиток.*

Екологічна освіта, екологічне виховання – ті процеси, під час яких формується людина із новим, не споживацьким ставленням до природи та її ресурсів, поведінка якої є екологічно відповідальною та будується на принципах збалансованого розвитку.

Інтегрування української освіти у світовий простір потребує узгодження питань екологічного виховання, екологічної освіти та освіти для збалансованого розвитку в законодавчих документах. Екологічна освіта є стрижнем, системоутворювальним чинником освіти для збалансованого розвитку.

Ми розуміємо освіту для збалансованого розвитку як освітній процес, націлений на набуття знань і навичок, що сприяють формуванню екологічно свідомого суспільства, нового світогляду, нових позицій, цінностей, розвитку, який є соціально бажаним, економічно життєздатним й екологічно збалансованим. Освіта для збалансованого розвитку формується на принципах всезагальності й безперервності освіти, міждисциплінарному підході, активній взаємодії викладача й учня, навчання на основі досвіду і творчості.

Екологічна освіта, як цілісне культурологічне явище, що охоплює процеси навчання, виховання, розвитку особистості, спрямовується на формування екологічної культури як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України, на формування екологічного світогляду як усталеної системи уявлень про стан довкілля та здатності до розуміння взаємозв'язку між людиною і природою.

Формування екологічного світогляду, екологічної культури ефективно реалізується у системі неформальної освіти – через діяльність дитячих громадських організацій, зокрема природоохоронного спрямування.

Як зазначено у Концепції екологічної освіти України, формування екологічного світогляду, екологічної культури окремих осіб і суспільства загалом, прищеплення навичок, надання фундаментальних екологічних знань є основною метою екологічної освіти. Ми розуміємо екологічний світогляд як форму свідомості, міру самовизначення й культури сучасної людини,

що ґрунтується на екологічній компетентності, усвідомленні життєвої необхідності збереження природного середовища та раціонального використання природних ресурсів. Екологічний світогляд є формою духовно-практичного освоєння світу людиною (соціумом), в якій органічно поєднуються екологічні знання, екологічна культура та екологічна діяльність.

Упровадження освітнього модуля «Основи стратегії сталого розвитку в Україні» було організовано у 2016 році Всеукраїнською дитячою спілкою «Екологічна варта» за підтримки Всеукраїнської екологічної ліги, Програми розвитку ООН в Україні, Міністерства освіти і науки України, Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді МОН України.

Метою впровадження освітнього модуля є формування активної громадянської позиції учнів щодо збалансованого розвитку економіки, політики, суспільства України шляхом активного застосування знань про сталий розвиток у повсякденному житті.

Завдання:

- сформувати на основі фундаментальних знань природничих, економічних та правових наук системні знання про сталий розвиток;
- сприяти оволодінню учнями науковими знаннями для розуміння взаємозв'язку в системі «людина – наука – виробництво – суспільство – природа»;
- допомогти учням сформувати цілісне уявлення про сучасні проблеми суспільства;
- сприяти формуванню почуття особистої відповідальності за майбутнє суспільства, розвиток соціально-економічних систем та збереження довкілля.

Модуль «Основи стратегії сталого розвитку в Україні» було розраховано для роботи з учнями 10-го класу – членами громадської організації, які вже мають певні знання та практичні навички з природничих, економічних та правових галузей знань. Зміст навчального матеріалу модуля сприяв набуттю підлітками нових знань та навичок, необхідних для прийняття рішень у майбутній професійній діяльності згідно з принципами сталого розвитку.

Ознайомлення з теоретичним матеріалом та виконання практичних робіт дало можливість докладніше вивчити питання зміни клімату, збереження біологічного різноманіття, запобігання поширенню процесів опустелювання. Спецкурс

також сприяв поширенню знань щодо глобальних екологічних проблем та розуміння впливу людської діяльності місцевого рівня на довкілля регіону, держави, планети.

Основними формами та методами проведення навчальних занять модуля були лекції, дискусії, практичні роботи, семінари, рольові ігри. Перевірка знань передбачала такі форми, як захист суспільно важливих проєктів, аналітичні висновки за результатами виконаних практичних робіт.

Вхідне анкетування учасників було проведене протягом січня-лютого 2016 року. В анкетуванні взяли участь 439 респондентів із 25 навчальних закладів України. Дослідження мало на меті з'ясувати початковий рівень знань та навичок з питань сталого розвитку.

Було з'ясовано, що більшість учасників мають початкові рівні:

- знань та навичок з питань сталого розвитку (76,08%);
- вивчення питань зміни клімату, збереження біологічного різноманіття, запобігання поширенню процесів опустелювання, глобальних екологічних проблем, системи «людина – наука – виробництво – суспільство – природа» (74,49%);
- розуміння впливу ставлення та поведінки населення у локальних місцевостях на довкілля регіону, держави, планети (77,45%);
- сформованості цілісного уявлення про сучасні проблеми суспільства, системних знань про сталий розвиток, прагнень до активного застосування знань про сталий розвиток у повсякденному житті, активної громадянської позиції учасників щодо сталого розвитку економіки, політики, суспільства України (83,37%).

Показники розвиненості особистої відповідальності за майбутнє суспільства, за розвиток соціально-економічних систем, за збереження довкілля є досить високими (високий рівень – 10,25%, вище середнього – 12,98%, середній – 31,44%, початковий – 45,33%).

Учасники виявляли бажання щодо ініціювання та впровадження у місті (селі, районі) проєктів, які сприятимуть сталому розвитку, але запропоновані ідеї не завжди були спрямовані саме на сталий розвиток.

Упровадження модуля, вхідне та підсумкове анкетування відбулось у 25 навчальних закладах України в 14 областях (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька,

Житомирська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська) та м. Київ.

У впровадженні модуля, а також у вхідному та підсумковому анкетуванні взяли участь 439 респондентів, з яких більшу частину становлять дівчата (54,66%), віком 16 років (80,86%); майже всі учасники (89,74%) – учні 10 класу.

Респонденти здебільшого навчаються у загальноосвітніх школах (44,41%), також є учні навчально-виховних комплексів (22,09%), ліцеїв (14,80%), гімназій (10,47%) та вихованці центрів еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді (8,20%).

Більшість зростає у сім'ях, де менше ніж чотири члени сім'ї (73,80%), які мають одну-двох дітей у сім'ї (69,47%). Також більшість учасників (69,70%) є мешканцями міст.

Розглянемо значення рівнів, які виявили майже всі респонденти. За результатами реалізації мети та завдань було з'ясовано, що:

- рівень знань та навичок з питань сталого розвитку у більшості учасників (67,45%) є вище середнього. На початковому рівні залишилися 4,5% респондентів;
- середній рівень вивчення питань зміни клімату, збереження біологічного різноманіття, запобігання поширенню процесів опустелювання, глобальних екологічних проблем, системи «людина – наука – виробництво – суспільство – природа» мають 74,13% респондентів, вище середнього – 9,25%;
- рівень розуміння впливу ставлення та поведінки населення у локальних місцевостях на довкілля регіону, держави, планети: вище середнього мають 86,34% учнів.
- рівень сформованості цілісного уявлення про сучасні проблеми суспільства, системних знань про сталий розвиток, прагнень до активного застосування знань про сталий розвиток у повсякденному житті, активної громадянської позиції учасників щодо сталого розвитку економіки, політики, суспільства України: 69,45% респондентів мають вище середнього.
- рівень розвитку особистої відповідальності за майбутнє суспільства, за розвиток соціально-економічних систем, за збереження довкілля: 71,18% респондентів мають вище середнього.

Учасники показали високий рівень знань щодо обізнаності з основними положеннями концепції сталого розвитку. Також на запитання «Яка з існуючих світових проблем, на твою думку, найбільше загрожує майбутнім поколінням?» більшість учасників обрали відповіді – економічні нестатки, війни та конфлікти, забруднення навколишнього середовища, вичерпання природних ресурсів та зростання нерівності між бідними і багатими. Такий результат свідчить, що рівень обізнаності про витоки проблем, які має вирішити застосування концепції сталого розвитку, є високим.

Цікавий результат отримали у відповідях на запитання «Чи можна застосувати принципи сталого розвитку у моєму місті (селі, районі)?» та «Чи можу я практично застосувати свої знання про сталий розвиток?». Після впровадження модуля учасники вбачають, що така практична реалізація та їх активна участь є можливими.

Ця думка підтвердилось у відповідях на запитання «Чи хочу я ініціювати і впровадити у нашому місті (селі, районі) проект, який буде сприяти сталому розвитку?». Респонденти пропонували цілком реалістичні проекти за активної участі дітей: саджання дерев, дослідження та заповідання природних територій, допомога малозабезпеченим тощо.

Деякі відкриті запитання були спрямовані на з'ясування того, чи зрозуміли учні роль держави та громади у забезпеченні сталого розвитку. На відкрите запитання «З яким із цих тверджень ти найбільше згоден?» (– держава має забезпечувати охорону навколишнього середовища, незважаючи на можливе уповільнення економічного розвитку, або – держава має забезпечувати економічний розвиток, незважаючи на можливе погіршення екологічної ситуації, або – захисту навколишнього середовища і економічному зростанню треба надавати однакового значення) учасники обирали переважно правильне рішення. Запитання «Дії (або бездіяльність) громади можуть вплинути на: – адміністративні рішення окремого регіону, або – покращення стану довкілля на певній території) також не викликало труднощів.

Активність у виборі екологічних проблем при відповідях на запитання «Які зміни в навколишньому середовищі у твоєму місті (селі) викликають у вас найбільше занепокоєння?» також дає можливість припустити, що респонденти під час впровадження модуля вивчили проблеми рідного краю, які безпосередньо стосуються Конвенції Ріо.

Високий рівень знань можна відзначити у відповідях і на інші запитання, пов'язані із Конвенціями Ріо, наприклад «Чи стосується проблема змін клімату безпосередньо мене?», «Держава має такі зобов'язання у сфері боротьби з опустелюванням...», «Збереження біорізноманіття – це...».

Учасники замислюються над такими проблемами, як забруднення річок, озер, водойм загалом, питної води, зниження якості повітря через вихлопні гази автомобілів, особливо вантажного транспорту, утилізація побутових відходів, вимирання окремих видів живих організмів, виснаження природних ресурсів країни.

Високий рівень обізнаності учасники продемонстрували, обираючи такі твердження:

- забруднювач повинен відшкодувати збитки, завдані довкіллю;
- держави повинні обмежувати та усувати моделі незбалансованого виробництва і споживання;
- держави повинні розробити та впроваджувати ефективне законодавство у сфері охорони довкілля;
- мир, розвиток і охорона довкілля є взаємопов'язаними та нероздільними.

Високий рівень особистої зацікавленості респонденти показали у відповідях на запитання «Що особисто я готовий робити для впровадження принципів сталого споживання у повсякденному житті?». Серед найбільш частих відповідей:

- зменшити щоденне споживання води;
- обмежувати використання електроенергії;
- підвищити енергоефективність у будинку;
- сортувати побутове сміття;
- прибирати територію біля свого будинку;
- купувати тільки ті речі, у яких є нагальна необхідність;
- відмовлятися від застосування у побуті синтетичних мийних засобів, які шкодять природному довкіллю;
- намагатися споживати продукти місцевого виробництва;
- розповідати про принципи сталого споживання одноліткам та дорослим;
- робити зауваження людям, які на ваших очах завдають шкоди природі;
- зупиняти тих, хто шкодить природному середовищу.

Важливим у впровадженні модуля є формування особистої відповідальності за майбутнє суспільства на засадах сталого розвитку.

Відповіді на запитання «Чиїм обов'язком є охорона довкілля? – держави, громадських організацій, небайдужих громадян, нічий, моїм» та «Що особисто я можу зробити для охорони довкілля? – взяти участь у роботі громадської організації, яка опікується довкіллям, більше дізнаватись про довкілля, вивчаючи літературу та спілкуючись з учителями, нічого не можу, зробити гарний вчинок для довкілля (розчистити джерело, посадити дерево тощо), змінювати власні звички, які можуть шкодити довкіллю (почати менше смітити, використовувати пластик тощо)..» свідчать про те, що у респондентів сформований високий рівень особистої відповідальності за майбутнє.

Результати підсумкового анкетування учасників впровадження модуля показали, що респонденти загалом мають рівень «вище середнього»:

- знань та навичок з питань сталого розвитку;
- вивчення питань зміни клімату, збереження біологічного різноманіття, запобігання поширенню процесів опустелювання, глобальних екологічних проблем, системи «людина – наука – виробництво – суспільство – природа»;
- розуміння впливу ставлення та поведінки населення у локальних місцевостях на довкілля регіону, держави, планети;
- сформованості цілісного уявлення про сучасні проблеми суспільства, системних знань про сталий розвиток, прагнень до активного застосування знань про сталий розвиток у повсякденному житті, активної громадянської позиції учасників щодо сталого розвитку економіки, політики, суспільства України.

Після впровадження модуля підвищились показники рівня розвитку особистої відповідальності за майбутнє суспільства, за розвиток соціально-економічних систем, за збереження довкілля. Також підвищено рівень розуміння впливу на формування нових моделей економіки, політики, суспільства в Україні, прийняття державних рішень та позиції місцевих громад.

Можна відзначити високий рівень особистої готовності впровадження принципів сталого споживання у повсякденному житті респондентів.

У відповідях на запитання, які стосувались особистого внеску в охорону довкілля, учасники показали високий рівень власної відповідальності та готовності до активних дій.

У подальшому особливу увагу необхідно приділити вивченню стратегічних засад формування сталого розвитку, реалізації Конвенцій Ріо (Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Конвенція про охорону біологічного різноманіття, Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням).

Доцільно активізувати використання такої форми роботи, як захист суспільно значущих проектів.

Дитячі природоохоронні організації, осередки ВДС «Екологічна варта» зокрема, у своїй діяльності використовують такі форми роботи: бесіда, практична акція, конкурс, семінар, конференція, слухання. Варто ширше застосовувати активні та інтерактивні форми і методи роботи з підлітками для вдосконалення виховної діяльності з питань сталого розвитку. За результатами бесід із координаторами об'єднань та підлітками було виявлено, що для досягнення позитивного виховного результату у дитячому об'єднанні необхідно використовувати методи прямого впливу, а також опосередкованої та довготривалої дії. Вплив на свідомість і поведінку дитини буде ефективним за умов насичення усіх сфер дитячого життя у дитячому об'єднанні. Педагоги-координатори розглядають методи виховної діяльності як засоби взаємодії з дітьми, організації та самоорганізації їх життя, психолого-педагогічного впливу на їх свідомість та поведінку, стимулювання до діяльності.

У діяльності дитячої громадської організації доцільно застосовувати такі форми і методи, які дозволяють водночас надавати знання, виховувати, здійснювати практичні заходи з реалізацією розвивального і розважального компонентів. Діяльність має будуватися таким чином, щоб підлітки здобули знання, навички поведінки та закріпили набуті уміння у практичній діяльності. Важливим є не проведення одноразових короткострокових заходів, а впровадження у діяльність довгострокових програм.

Підсумовуючи, зазначимо, що дитячі громадські об'єднання як унікальний інститут соціального виховання мають значний потенціал щодо виховання і соціального становлення дітей та молоді.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-теоретичні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.

2. Бех І. Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Д. Бех, К. І. Чорна // Гірська школа українських Карпат. – 2015. – № 12-13. – С. 26–37.
3. Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги. Серія «Екологічна освіта та виховання». Стратегія ЄЕК ООН з освіти в інтересах збалансованого розвитку. 2. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. – № 3. – 39 с.
4. Білявський Г. О. Національні проблеми освіти і наукового забезпечення у сфері збалансованого розвитку / Білявський Г. О., Тимочко Т. В., Пащенко О. В. // Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги. Серія «Стан навколишнього середовища». Освітні та етичні засади збалансованого розвитку. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. – № 7. – С. 2-7.
5. Особливості формування світоглядної позиції особистості в умовах дитячого об'єднання : монографія / О. В. Безпалько, О. В. Касьянова [та ін.] ; наук. ред. Т. К. Окушко]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД. – 260 с.
6. Як сформувати світоглядну позицію особистості в дитячому об'єднанні : метод. посіб. / Пащенко О. В., Чиренко Н. В., Чорна К. І. [та ін.] ; наук. ред. Т. К. Окушко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД. – 200 с.

Е. В. Пащенко

Изучение формирования экологического мировоззрения подростков в воспитательной практике детских объединений во время внедрения модуля «Основы стратегии устойчивого развития»

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9, ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье рассмотрены вопросы выявления характера мотивов социальной инициативности подростков, особенностей их экологического мировоззрения, уровня владения практическими навыками, готовности к реализации собственной социальной инициативности в детских объединениях природоохранной направленности. В частности, представлены результаты внедрения модуля «Основы стратегии сбалансированного (устойчивого) развития», организованного в 2016 году Всеукраинской детской организацией «Екологічна варта».

Ключевые слова: экологическое мировоззрение, подростки, детские общественные объединения, образование для устойчивого развития.

O. V. Pashchenko

Study of Formation of Environmental World-View of Adolescents in the Educational Practice of Children's Associations while Introducing the Modul «Bases of Sustainable Development Strategy»

Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskohoho Str., Kyiv, Ukraine)

The article deals with the problems of identifying the nature of social initiative motives of adolescents, peculiarities of their environmental worldview, the levels of cognitive, emotional and value, and activity-practical components of personal position, practical skills, willingness to implement own social initiative in children's associations of environmental direction.

In particular, the results of introducing the modul «Bases of Sustainable Development Strategy» among 10 grade pupils is considered. The modul was organized and conducted in 2016 by the All-Ukrainian children's association «Ekolohichna Varta» under the auspice of the All-Ukrainian Ecological League, the Development Program of UNO in Ukraine, the Ministry of Education and Science of Ukraine, the National Ecologic Naturalist Center of Youth of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Keywords: environmental world-view, adolescents, children's public associations, education for sustainable development.

References

1. Bekh, I.D., & Chorna, K. I. (2015). *Prohrama ukrainskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [Program of Ukrainian patriotic education of children and youth]. Hirska Shkola Ukrainskykh Karpat, 12-13, 26–37.
2. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti* [Education of personality]: Vol. 2. Osobystisno oriientovanyi pidkhhid: naukovopraktychni zasady. Kyiv: Lybid.
3. Bezpalko, O. V., & Kasianova, O. V. *Osoblyvosti formuvannia svitohliadnoi pozytsii osobystosti v umovakh dytiachoho obiednannia* [Features of the formation of the ideological position of the personality in the conditions of children's associations]. Kirovohrad: «Imeks – LTD».
4. Pashchenko, O. V., Chyrenko, N. V., & Chorna, K. I. *Yak sformuvaty svitohliadnu pozytsiiu osobystosti v dytiachomu obiednanni* [How to form a worldview personality in a children's association]. Kirovohrad: «Imeks – LTD».
5. *Biblioteka Vseukrainskoi ekolohichnoi lihy. Seriiia «Ekolohichna osvita ta vykhovannia»*. *Stratehiia YeEK OON z osvity v*

interesakh zbalansovanoho rozvytku: Vol. 3. [Library of Ukrainian Environmental League. Series «environmental education». Strategy UNECE Education for sustainable development] (2006). Kyiv: TOV «Tsentr ekolohichnoi osvity ta informatsii».

6. Biliavskiy, H. O., Tymochko, T. V., & Pashchenko, O. V. (2008). *Natsionalni problemy osvity i naukovooho zabezpechennia u sferi zbalansovanoho rozvytku [National problems of education and scientific support in the field of sustainable development]. In Biblioteka Vseukrainskoi ekolohichnoi lihy. Seriiia «Stan navkolynshnoho seredovyshcha». Osvitni ta etychni zasady zbalansovanoho rozvytku: Vol. 7 (pp. 2-7). Kyiv: TOV «Tsentr ekolohichnoi osvity ta informatsii».*

УДК 37.035

Ж. В. Петрочко, м. Київ

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА У ФРАНЦІЇ: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

У статті розкрито сутність громадянськості й кращий досвід Франції щодо громадянської освіти. Схарактеризовано фундаментальні цінності Республіки та роль навчальних закладів у громадянському вихованні підростаючих особистостей.

Ключові слова: *громадянськість, громадянська освіта, цінності Республіки.*

У сучасних суперечливих умовах змін міцна держава можлива лише за активної позиції громадян, об'єднаних національною ідеєю незалежності й державності. Відтак, з одного боку, потрібно створити всі умови для виховання вільних і свідомих громадян, а з іншого – забезпечити духовне і матеріальне удосконалення суспільства загалом як спільноти, єдності самодостатніх особистостей. У такому контексті на усіх рівнях (державному, суспільному й особистісному) зростає роль громадянської освіти.

З погляду суспільства, громадянська освіта має сприяти соціалізації молоді людини через опанування знаннями, правилами й цінностями, необхідними для гармонійного життя в демократичному співтоваристві.

З погляду індивіда, така освіта центрується на знанні громадянських прав та обов'язків (при цьому ідея прав пов'язується із відповідальністю перед іншими, суспільством та людством загалом, визнанням прав інших), механізмах захисту